

ԲԱՆԲԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ISSN 1829-054X

Matenadaran
Mesrop Mashtots Institute of Ancient Manuscripts
and “Friends of the Matenadaran” Benevolent Fund express their
gratitude to “JTI ARMENIA” CJSC
for sponsoring the publication of this volume

Մատենադարան
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտը և
«Մատենադարանի բարեկամներ» բարեգործական հիմնադրամը
երախտագիտություն են հայտնում «ՋԵՅ ԹԻ ԱՅ ԱՐՄԵՆԻԱ» ՓԲԸ-ին
սույն հատորի հրատարակությանն աջակցելու համար

MATENADARAN
MESROP MASHTOTS INSTITUTE OF ANCIENT MANUSCRIPTS

BULLETIN OF MATENADARAN
33

Yerevan – 2022

МАТЕНАДАРАН
ИНСТИТУТ ДРЕВНИХ РУКОПИСЕЙ ИМЕНИ МЕСРОПА МАШТОЦА

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА
33

Ереван – 2022

ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ
ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԱՆՎԱՆ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԲԱՆԲԵՐ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ**

33

Տպագրվում է Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագրական խորհուրդ՝ Վ. Տեր-Ղևոնդյան (գլխ. խմբագիր), Գ. Տեր-Վարդանյան, Գ. Մուրադյան (պատասխանատու քարտուղար), Կ. Մաթևոսյան, Վ. Թորոսյան, Թ. Վ. Լինտ, Ա. Մուլթաֆյան, Ա. Շահնազարյան, Գ. Գասպարյան, Օ. Վարդազարյան, Ա. Թամրազյան, Հ. Համբարձումյան:

«Բանբեր Մատենադարանի» 33, Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ին-տ. երևան, 2022: 536 էջ (ներդիր 16 էջ):

Հ 33/խմբ. Վ. Տեր-Ղևոնդյան, 2022:

«Բանբեր Մատենադարանի» հանդեսի սույն համարում ընդգրկված են պատմությունը, բանասիրությունը, արվեստին և բնագիտությանը նվիրված հոդվածներ, երիտասարդական 7-րդ գիտաժողովի (2021 թ. նոյեմբերի 25-27) նյութեր, հրապարակումներ և մի հաղորդում:

**ԹՈՉՆԱՄԱՐՏԻ ԹԵՄԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ժ-ԺԴ ԴԱՐԵՐԻ
ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՔԱՆԴԱԿՈՒՄ. ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵԶՐԵՐԸ**

Բանալի բառեր՝ Կենդանամարտ, թռչնամարտ, թռչնաքանդակ, պայքարի թեմա, եկեղեցական հարդարանք, միջնադարյան քանդակ, պատկերագրություն, խորհրդաբանություն:

Պայքարը քրիստոնեական աշխարհընկալման հիմնական գաղափարներից է, որն արտահայտվում է բարու ու չարի, լույսի ու խավարի, կյանքի ու մահվան միջև մշտական հակադրությամբ: Արվեստում այս թեմային առնչվող աստվածաշնչյան շատ սյուժեներ ստացել են լայն կիրառություն՝ ձևավորելով մի շարք պատկերազրական տիպեր. «Սամսոնը և առյուծը», «Դավիթ և Գողիաթ» և այլն: Այս շարքում բազմաթիվ են նաև այլաբանական և խորհրդաբանական պատկերները, որոնք ներկայացնում են պայքարի թեման կենդանամարտի օրինակով որոշակի ձևավորված պատկերազրությամբ: Նման տեսարաններ հայկական մշակույթում հայտնի են դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանից, սակայն լայն տարածում են ստանում միջնադարյան արվեստում՝ իրենց տարատեսակ դրսևորումներով: Վաղագույն օրինակներն են՝ Աղցքի դամբարանի (364 թ.) և Քասաղի բազիլիկի (Ե դ.) որմնաքանդակները: Ժ դարից եկեղեցական քանդակում հանդիպում են նաև թռչունների պայքարը ներկայացնող տեսարաններ՝ պատկերազրական մի քանի տարբերակով:

Այս ուսումնասիրության շրջանակում կենդանամարտի բավականին ընդարձակ շարքում առանձնացրել ենք թռչնամարտի տեսարանները՝ փորձելով հնարավորինս ամբողջական և համակարգված ներկայացնել դրանց պատկերազրական տիպերն ու ժամանակագրական ընդգրկումը, դիտարկել որոշ զուգահեռներ արևելաքրիստոնեական և իրանական հուշարձաններում, հետևել պատկերազրության զարգացման ընթացքին ու իմաստաբանական դրսևորումներին:

Թռչնամարտի թեման հայկական արվեստում առավել լայն կիրառություն է ստացել պաշտամունքային հուշարձանների քանդակային հարդարանքում. եկե-

---

* Մերոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ասպիրանտ, armine.petrosyan23@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ մարտի 10, 2022, գրախոսելու օրը՝ ապրիլի 2, 2022:

դեցիներ, խաչքարեր, ինչպես նաև տապանաքարեր (վերջին երկուսի դեպքում ուշ միջնադար¹): Մեր ուսումնասիրությունների ժամանակագրական սահմաններն ընդգրկում են Ժ-ԺԴ դդ.² եկեղեցիների հարդարանքում երեք տասնյակի հասնող հորինվածքներով: Ըստ սրա կարելի է առանձնացնել թռչնամարտի երեք հիմնական տեսակ: Հաշվի առնելով պատկերագրական որոշ մանրամասներ՝ դրանցից երկուսի դեպքում տարբերակել ենք նաև ենթատեսակներ: Այսպես, ներկայացվելիք որմնաքանդակներում հանդիպում ենք՝

1. Թռչնի ու կենդանու պայքարի տեսարան (առավել հայտնի է «Ճանկող արծիվ» ձևակերպմամբ

2. երկու թռչունների միջև պայքարի կամ հոշոտման տեսարան (այսուհետ՝ «հոշոտում»)

3. Թռչնի ու վիշապ-օձի պայքար, որ պայմանական անվանել ենք «վիշապամարտ»:

Այս հորինվածքները, եկեղեցական հարդարանքում հայտնվելով Ժ դարում, գոյատևում են ընդհուպ մինչև ԺԴ դ.² և դրսևորվում պատկերագրական որոշակի օրինաչափություններով:

Առաջին տիպի օրինակների պատկերագրական և խորհրդաբանական մեկնաբանությունը հայ և համաշխարհային արվեստում դիտարկվել է բավականին հաճախ ու համակողմանի³, ուստի հարկ ենք համարում անդադառնալ միայն պատկերագրական որոշ մանրամասների, որպիսիք բավարար չափով ուշադրություն չեն արժանացել մինչ այժմ:

Հայկական եկեղեցական հարդարանքում հայտնի են «Ճանկող արծիվ» հորինվածքի տասնյակից ավելի օրինակներ: Դրանցից առաջինը (համեմայն դեպս՝ պահպանված օրինակներից⁴) Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու (915-921 թթ.) բազմաթիվ կենդանաքանդակների շարքում հանդիպող նապաստակին

¹ Կ. Մաքևոսյան, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, 2017, էջ 78-79:

² Առաջին տիպին պատկանող ուշադրության արժանի հորինվածք է հանդիպում նաև ուշ միջնադարում Մաղարդավանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցու (Ժ է դ.) արտաքին հարդարանքում:

³ A. Semoglou, « Le combat des animaux dans le décor religieux à Byzance après l'icoclisme et sa reference eucharistique », *Ikona, Journal of Iconographic Studies*, vol. 2, Rijeka, 2009, p. 117-126, Կ. Մաքևոսյան, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, էջ 72-81: Պատկերագրական, ռեալական և համեմատական դիտարկումներ՝ այդ թվում, վրացական հուշարձանների համատեքստում տե՛ս՝ Ե. Լոշկարեյ, «Изображение орла, когтящего животное, в рельефном убранстве храмов Тайка», *Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք: Հնդկաձների ժողովածու*, Ս. էջմիածին, 2019, (էջ 317-334), էջ 78, 79, տե՛ս նաև՝ 3. Այոպյան, «Скульптурное убранство южного входа главной церкви монастыря Хаху. Символика изображений», *Պատմական Տայք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք* (էջ 335-365), էջ 351-352:

⁴ Անիի Պալատական եկեղեցու շնչով ավարտված թվագրության պարագայում Ս. Խաչի ֆանդակը պետք է համարել առաջին օրինակը:

ճանկած թռչնի քանդակն է (հյուսիսային ճակատ): Հորինվածքում ներկայացված թռչունը գիշատիչ է (քարարձիվ⁵) պատկերված է կիսադեմ, բացված թևերով, ճանկերով սեղմած կենդանուն, որի «վախեցած» հայացքն ուղղված է դեպի թռչունը (նկ. 1)*: Այս և հետագա օրինակներում ներկայացված կենդանին՝ գոհր պատկերվում է չափերով կրկնակի կամ մի քանի անգամ փոքր:

Աղթամարի բավականին դինամիկ ու իրապաշտական տեսարանին պատկերագրությամբ մոտ մեկ այլ հորինվածք է հանդիպում Տայքի Խախու վանքում: Այն հարդարում է Գլխավոր եկեղեցու (Ժ դ. երկրորդ կես) թմբուկի խուլ կամարաշարի խոյակներից մեկը (հարավային կողմ): Այստեղ Ս. Խաչի տեսարանի թռչնի դիրքը կրկնող գիշատիչ ճանկերում պատկերված կենդանին ցուլ կամ եզ է (°):

«Ճանկող արծվի» մեկ այլ տարբերակ ենք տեսնում Անիի միջնաբերդի Պալատական միանավ եկեղեցու (այժմ՝ խոնարհված) հարդարանքում (Ժ-ԺԱ դդ.⁶): Երկու նույնատիպ քանդակները հարդարել են եկեղեցու ներքին՝ հարավային որմնամուկների խոյակները: Այս հորինվածքները՝ ի տարբերություն նախորդ օրինակների, ունեն ավելի սխեմատիկ և պարզունակ կատարում, սակայն այնուամենայնիվ դինամիկ են: Նրանցում թռչունները ներկայացված են կիսադեմ, բացված թևերով, սակայն այս դեպքում ոչ թե որսի վրա հարձակվելիս, այլ արդեն որսին ճանկած, թռիչքի պահին, ինչի մասին են վկայում թռչնի ձգված ճանկերը և դրանցից կախված գառան մարմինը (նկ. 2)⁶:

Վերոհիշյալ օրինակները՝ որպես պատկերագրական տիպի վաղագույն նմուշներ, հատակորեն ցույց են տալիս տեսարանի զարգացման ընթացքը: Այս շարքում Անիի Պալատական եկեղեցու զույգ հորինվածքները կարելի է համարել նախորդ երկուսի՝ Ս. Խաչի, Խախու վանքի Գլխավոր եկեղեցու և հետագայում հանդիպող հորինվածքների միջանկյալ տիպ, երբ այն արդեն ներկայացնում է որսին «ճանկած» վեր սլացող թռչնին: Այսուհետ թռչունը պատկերվում է դիմահայաց, ստատիկ, չնայած ներկայացվում է թռչնի սլացքը դեպի վեր: Անկասկած, այս նույն պատկերագրական տիպին են պատկանում Տայքի ու Անիի հուշարձաններում հանդիպող մյուս չորս պատկերաքանդակները, որոնք կարելի է համարել այս տիպի ավարտուն, ձևավորված և կանոնիկ տարբերակները: Դրանցից երկուսը հանդիպում են Խախու վանքի Գլխավոր (եղնիկ ճանկած արծիվ) և Օշկվանքի Ս. Աստվածածին (ճանկերում գառ^o) Ժ դարի եկեղեցիներում, որտեղ դրանք պսակում են հարավային ճակատի պատուհանները: Մյուս երկու քանդակները հայտնի են Անիի Մայր տաճարի հարավային ճակատին

* Այս և մյուս նկարները տե՛ս ներդիրում:

⁵ Լ. Միխայելյան, «Կենդանագլուխ բարձրաֆանդակները Բագրատունյաց Հայաստանի մի շարք եկեղեցիների հարդարամասում», ՀՀ ԳԱԱ, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ, 3(24), Գյումրի, 2021, (էջ 266-276), էջ 269:

⁶ Նկարագրությունն ըստ արխիվային լուսանկարի (shorturl.at/AEJK):

(Ժ-ժԱ դդ.): Բոլոր օրինակներում հորինվածքը կառուցված է պատկերագրական հետևյալ սկզբունքի համաձայն. թռչունը, որը հանդիպող բոլոր օրինակներում գիշատիչ է, պատկերվում է դիմահայաց, թևատարած, կենդանուն ճանկերում պահած, թռիչքի պահին:

Նույն սկզբունքը պահպանվում է հետագայում հանդիպող հորինվածքներում՝ անխախտ կերպով հասնելով մինչ ժԳ դ.՝ Գսեղի Ս. Գրիգոր եկեղեցի (երկզուրի թռչուն, ժ դ., արևելյան ճակատ) (նկ. 3), Յախաց քարի Սբ. Կարապետ եկեղեցի (1041 թ., արևմտյան ճակատ), Այրիվանքի Գլխավոր եկեղեցի (1215 թ., թմբուկի խուլ կամարաշարի հարդարանք, արևմտյան կողմ) և ժամատուն-դամբարան (1283 թ., ներքին հարդարանք), Հերհերի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (1282 թ., արևմտյան ճակատ), Թանահատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի (1286 թ., հարավային ճակատ), Գոմքի մատուռ (ժԳ դ., արևելյան ճակատ), Բարձրաքաղի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (ժԳ դ., գավիթ, արևելյան ճակատ), Եղվարդի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (1321-1328 թթ., հարավային ճակատ), Նորավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (Բուրթելաշեն, 1339 թ., արևելյան ճակատ):

Մեկ արտասովոր և վերը դիտարկված պատկերագրական կանոնից դուրս օրինակ կարելի է համարել Մակարավանքի Գլխավոր եկեղեցու (ժԳ դ., հարավային ճակատ) պատուհանի ստորին մասում առկա քանդակը (նկ. 4): Այստեղ թռչունը պատկերված է գոհասեղանի (հնարավոր է սյան) վրա՝ ճանկերի տակ՝ ինչ-որ կենդանի: Թռչնի ու կենդանու գլուխները բացակայում են, բայց հստակորեն ճանաչելի են դրանց կիսադեմ ուրվագծերը: Չնայած որոշակի օրինաչափությունների, վերը թվարկված բոլոր հորինվածքները հնարավոր է տարբերակել ըստ կատարման մանրամասների, ինչպիսիք են՝ թռչունների փետրածածկույթի մշակումը, հորինվածքային շեշտադրումները կամ ճանկած կենդանու տեսակը՝ նապաստակ, եղնիկ, խոյ, գառ, ցուլ / եգ:

Այս տիպի երկու՝ դինամիկ և ստատիկ օրինակների համեմատությունից ակնհայտ է դառնում, որ պայքարն ավելի ցայտուն ընդգծված է վաղ օրինակներում, որոնք ներկայացնում են առավել իրապաշտական պատկեր՝ մասնավորապես Ս. Խաչում: Ուշ՝ ստատիկ օրինակները, որոնք ողջ հայ արվեստի համար օրինաչափ են դառնում, կրում են առավել խորհրդաբանական բնույթ և, ինչպես Կ. Մաթևոսյանն է նկարագրում, հղում անելով Հերհերի Ս. Աստվածածին եկեղեցու «ճանկող արծիվ» քանդակին, մարտի կամ պայքարի մասին որևէ ակնարկ չեն կրում և ընկալվում են որպես հոգու փրկության այլաբանություն⁷: Հո-

⁷ Հորինվածքի՝ հոգու փրկության գաղափարը շեշտելու համար, ուսումնասիրողը կարևորում է ֆանդակի մեկնաբանությունը. «արծիվը ոչ թե «ճանկել», այլ կարելի է ասել՝ խնամքով գրկել է «ոսրը», որն էլ իր հերթին շատ հանգիստ ու խաղաղ տեմ ունի», Կ. Մաթևոսյան, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, էջ 75:

գու փրկության գաղափարը ներկայացնող այս խորհուրդն ակնառու է հատկապես Օշկվանքի հարավային ճակատի հարդարանքում: Այստեղ կենդանուն ճանկերում պահած դեպի վեր սլացող արծվի քանդակը պսակված է երկու հրեշտակների ֆիգուրով, որոնք պատկերված են ողջ հասակով, ճոխ զգեստավորմամբ, իսկ հորինվածքն ամբողջությամբ ներառված է կամարակապ որմնախորշի մեջ: Որպես երկնային տիրույթի խորհրդանիշեր՝ հրեշտակներն ասես «դիմավորում» են հավատացյալի հոգին ու փառաբանում նրա փրկությունը:

Եթե Օշկվանքի, Հերհերի, Նորավանքի, Եղվարդի հուշարձանների և նմանօրինակ մյուս քանդակների մեկնաբանությունը տեղավորվում է այս իմաստաբանության շրջանակում, ապա վաղ օրինակներում փոքր-ինչ բարդ է տեսնել նույն խորհրդաբանությունը՝ ելնելով դրանց պատկերագրական մանրամասներից և համատեքստից: Խախու վանքի պատկերագրական նույն ակունքներն ունեցող երկու քանդակները, ինչպես նշում է Ե. Լոշկարյովան, «կրում են իմաստաբանական տարբեր ծանրաբեռնվածություն»⁸, ինչն ակնհայտ է նաև Ս. Խաչի հորինվածքի դեպքում, որի խորհրդաբանությունն ուսումնասիրության այս փուլում դեռևս դժվար մեկնելի է:

Ս. Խաչի քանդակային հարդարանքում հանդիպող «ճանկող» հորինվածքի մի շարք վաղագույն գուգահեռներ կարելի է հանդիպել Զ-Ը դդ. թվագրվող սասանյան մետաղի օրինակներում (գավաթ, սափոր, Պետական էրմիտաժ⁹):

Ճանկող արծվի քանդակները հիմնականում հանդես են գալիս ինքնուրույն առավել հաճախ պսակելով եկեղեցիների պատուհաններն ու լավ տեսանելի հատվածները, երբեմն կիրառվելով նաև որպես ընդհանուր հարդարանքի մաս՝ եկեղեցական կառույցների թմբուկներին:

Թռչնամարտի թեման մեկ այլ դրսևորում է ստացել «հոշոտման» տեսարաններում, որտեղ պատկերված է չափերով ու տեսակներով տարբեր երկու թռչունների պայքարը: Վերջինների պատկերման տարբերություններն ընդգծված են հատկապես վաղ օրինակներում: «Հոշոտման» տեսարաններում թռչունները, որպես կանոն, կիսադեմ են՝ չափերով ավելի մեծ գիշատիչ թռչունը կտցահարում է գոհի պարանոցը, կուրծքը կամ գլուխը և պատկերվում հորինվածքի վերևում, իսկ հոշոտվող թռչունը ներքևում:

Այս հորինվածքի առաջին օրինակը եկեղեցական քանդակում կրկին հանդիպում է Ս. Խաչ եկեղեցում (հարավային ճակատ) ի թիվս այլ կենդանաբանականների: Այստեղ հոշոտող թռչունը մի ճանկով կանգնել է «գոհի» պոչին, մյուսով բռնել կուրծքը՝ կտցահարելով պարանոցը (նկ. 5): Հորինվածքը ինչպես Ս.

⁸ **Е. Лошкарева**, «Изображение орла, когтящего животное, в рельефном убранстве храмов Тайка», с. 318.

⁹ **К. Тревер, В. Луконин**, *Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Художественная культура Ирана III-VIII веков*, Москва, 1987, рис. 88, 96.

հաշի «ճանկող արծիվը», բավականին իրապաշտական է. գիշատիչ թռչունը ներկայացված է բացված թևերով, ասես թռիչքի պահին որսին նկատած վայրէջք կատարելիս: Որսը պատկերված է անկենդան, գիշատչին «հանձնված», պարանոցն ու գլուխը վեր պարզած, սակայն ոտքերի շարժումը հուշում է փախչելու փորձի՝ պայքարի մասին: Այս տեսարանը ևս՝ նախորդ պատկերագրական տիպին զուգահեռ, եկեղեցական քանդակագործություն մեջ հաճախ կիրառվող հորինվածքներից է՝ մեզ հայտնի մեկ տասնյակ օրինակով:

Իրապաշտական ևս մեկ հորինվածք, որն իր պատկերագրությունը և ոճական մշակմամբ որոշ ընդհանրություններ ունի Ս. Խաչի հոշոտման տեսարանի հետ, հայտնաբերվել է Հովհաննավանքի տարածքից՝ քարաբեկորի տեսքով (ԺԳ դար¹⁰): Նույն թեման ներկայացնող ևս մեկ պատկերաքանդակ է հանդիպում վանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու արտաքին հարդարանքում (1212-1221 թթ., հարավային ճակատ):

Այս հորինվածքը, պահպանելով իրեն բնորոշ պատկերագրական մանրամասները, ստացել է ոճական հարուստ դրսևորում մի շարք եկեղեցիների հարդարանքում. Կուսանաց անապատ, Ս. Տիրամոր եկեղեցի (Ժ-ԺԳ դդ., արևմտյան ճակատ), Թանահատի վանքի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի (1286 թ., հարավային ճակատ), Այրիվանքի Գլխավոր եկեղեցի (ԺԳ դ., գավիթ), Նոր Վարազավանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցի (ԺԳ դ., արևմտյան ճակատ) և Անապատի եկեղեցի (պատին ագուցված խաչքարի քիվի հարդարանք), Մակարավանքի Գլխավոր եկեղեցի (1205 թ., բեմառաջի դրվագ) և Ս. Աստվածածին եկեղեցի (1198 թ., հարավարևմտյան նիստ):

Հովհաննավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցում և հետագայում հանդիպող հորինվածքներում թեև պահպանվել է կտցահարող թռչնին և «զոհին» տարբեր շափերով պատկերելու սկզբունքը, սակայն, կիրառվել է երկու թռչնի միանման ոճավորումը՝ երբեմն առիթ հանդիսանալով այս հորինվածքը որպես զուգավորման տեսարան մեկնաբանելուն¹¹: Սակայն հայկական մի շարք հուշարձաններում հոշոտման տեսարաններում թռչունների տարբերությունն ակնհայտ է: Վասպուրականի դպրոցի մի Ավետարանում հանդիպող հորինվածքում թռչնատեսակների տարբերությունն ընդգծված է հստակորեն՝ գիշատիչ թռչնի կողմից հոշոտվող սագի պատկերի օրինակով (ձեռ. ՄՄ 4814, ԺԳ դ., թ. 209բ): Տեղին է հիշատակել նաև Իրանի տարածքից հայտնաբերված բազելի ու սագի պատկերով քանդակագարդ բեկորը՝ (Ռեյ, ԺԱ-ԺԲ դդ., Բոստոնի Գեղարվեստի թանգարան¹²):

¹⁰ Կ. Ղաֆադարյան, Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948, էջ 20:

¹¹ Նույն տեղում:

¹² Sh. Canby, D. Beyazit, M. Rugiadi, A. Peacock, *Court and Cosmos: The Great Age of the Seljuqs*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 2016, p. 241, fig. 97.

Պատկերագրական նույն մոտեցումն է ներկայացված մեզ հայտնի ևս երկու քանդակային օրինակում: Դրանք, ըստ մեր կարծիքի, «հռչոտման» թեմայի տարատեսակներ են, քանի որ կրկնում են պատկերագրական նույն սխեման՝ պարզապես ներկայացնելով ոչ թե երկու թռչնի, այլ թռչնի ու կենդանու պայքար: Անիի Ս. Գրիգոր (Տիգրան Հոնենց, 1215 թ., հյուսիսային ճակատ) եկեղեցու օրինակում հատկապես շեշտված է տեսարանի դրամատիզմը. թռչունը պատկերված է հովազի գլուխը կտցահարելից, իսկ վերջինը փախչելիս: Ս. Գրիգոր Բախտաղեկի կամ Խաչուտի եկեղեցու հորինվածքում (ԺԲ դ. վերջ – ԺԳ դ. սկիզբ, որմնակամարաշարի դրվագ) տեսնում ենք նապաստակին կտցող գիշատիչ թռչնի պատկեր¹³: Վերջինի պատկերագրությունը հայտնի են արևելաքրիստոնեական, իրանական և իսլամական օրինակներ ևս (օր.՝ Աթոս, Մեծ Հավրա, 963 թ., Աբ. Նիկողայոս եկեղեցու դռան դրվագ, Օխրիդ, ԺԳ դ.)¹⁴, փայտե սալ, Կահիրեի Իսլամական արվեստի թանգարան¹⁵, արծաթե թաս, Իրան, Ե-է դդ., Պետական էրմիտաժ¹⁶):

Այս սյուժեի ուշագրավ մեկնաբանություն ունի Հովհաննավանքի Ս. Կարապետ եկեղեցու հարդարանքում: Այն ներկայացված է բուսական մոտիվի հետ՝ որպես միասնական տեսարան (նկ. 6): Նուրբ ու սլացիկ ուրվագծերով տրված բուսական այս մոտիվը ներկայացնում է Կենաց ծառի սիմվոլիկ պատկերը, որի իմաստաբանական մեկնաբանություններից մեկը բարու և չարի իմացություն ծառի խորհրդաբանությունն է¹⁷: Այս երկու ուժերի պայքարը կարող էր արտահայտել նաև «հռչոտման» տեսարանը՝ փոխլրացնելով հորինվածքի իմաստաբանությունը: Այրիվանքի Գլխավոր եկեղեցու գավթի հարդարանքում ևս «հռչոտման» տեսարանը ներկայանում է որպես ընդհանուր հարդարանքի մաս՝ խաչապատկերների հետ համադրված (նկ. 7): Կենաց ծառի ու խաչի իմաստաբանական նույնացումը հաշվի առնելով կարելի է ենթադրել, որ այստեղ ևս հորինվածքը ներկայացնում է բարու և չարի հավերժական պայքարի գաղափարը¹⁸:

¹³ **Е. Лошкарева**, «Орнаменты и рельефы аркатуры церкви св. Григория (Бахтагека или Хачута) в контексте декора анийских церквей начала XIII в.» *Вопросы всеобщей истории архитектуры*, вып. 15, гл. ред. и сост. **А. Ю. Казарян**, Москва, Санкт-Петербург, 2020, (с. 28-43), с. 33.

¹⁴ **В. Даркевич**, *Светское искусство Византии: Произведения византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-XIII века*, Москва, 1975, с. 146, рис. 211.

¹⁵ **М. Hamdouni Alami**, *The Origins of Visual Culture in the Islamic World: Aesthetics, Art and Architecture in Early Islam*, New York, United Kingdom 2015, fig. 317.

¹⁶ **К. Тревер, В. Луконин**, *Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Художественная культура Ирана III-VIII веков*, рис. 66.

¹⁷ **Թ. Ավետիսյան**, «Ռուսական տարրերը հայկական միջնադարյան եկեղեցիների արտաքին հարդարանքում», *ՔՄ*, № 27, 2019, (էջ 296-308), էջ 306:

¹⁸ Ըստ Հ. Օրբելու՝ Ս. Խաչի հարդարանքում հանդիպող կենդանամարտի այս և մյուս սյուժեներ

Ըստ Ս. Մնացականյանի՝ Ս. Խաչի «հոշոտման» տեսարանը, ինչպես նաև վերոհիշյալ «Ճանկող արծիվ» հորինվածքը, ունի զինանշանային բնույթ և մարմնավորում է ուժեղի ու թուլի պայքարը՝ ներկայացնելով Արծրունի տոհմի ուժը, հզորությունն ու անպարտելիությունը¹⁹: Այս տեսակետին, որպես հավելում, կարելի է դիտարկել նաև Ս. Խաչ եկեղեցու պատվիրատու Գագիկ Արծրունու ժամանակակից Անանուն պատմիչի՝ եկեղեցու շինարարությունն առնչվող ուշագրավ նկարագրությունը²⁰. «...Կրոնավորը օգնեց [ճարտարապետին] քարերի վրա նկարելու ճշգրիտ նմանությունը ... Եկեղեցու շինվածքի շարքերում ստեղծագործեց, շարակարգեց երեսների խումբը և թռչունների երամները, ինչպես նաև գազանների, խոզերի ու առյուծների, ցուլերի ու արջերի խմբերը, քանդակազարդված միմյանց դեմդիմաց, հիշեցնելով ապրելու համար նրանց կռիվը, ինչը հույժ ըզձալի է իմաստուններին...»²¹: Ս. Խաչ եկեղեցին, որ աչքի է ընկնում բազմաթիվ կենդանաբանդակներով, միջնադարյան մարդու պատկերացումներին հատուկ կյանքի՝ որպես հավերժական պայքարի ընկալման ու դրա մասին հիշեցնող յուրատեսակ պատկերաշար էր, որն արտացոլում էր պայքարի թե՛ հոգևոր, թե՛ առօրյա դսևորումների բազմաթիվ շերտեր:

Թե՛ «Ճանկող արծիվ» պատկերագրական տիպի դեպքում հորինվածքները մոնումենտալ են և առավել ընդգծված ճակատի վրա, ապա «հոշոտման» տեսարաններն ավելի կամերային են, դինամիկ և շափերով փոքր: Դրանց մեծ մասը կիրառվել է եկեղեցիների արտաքին հարդարանքում և միայն մեկ դեպքում՝ ներքին հարդարանքում (Մակարավանք, Գլխավոր եկեղեցի, 1205 թ., բեմառաջի դրվագ): Ըստ պատկերագրական որոշ առանձնահատկությունների՝ կարելի է առանձնացնել հորինվածքի երկու տիպ. մի դեպքում թռչնի, մյուսում՝ որևէ կենդանու կտցող թռչնի պատկերով:

Թռչնամարտի երրորդ տիպը, որ ներկայացնում է թռչնի ու վիշապ-օձի պայքարը, հայկական միջնադարյան քանդակում մեզ հայտնի է միայն մեկ օրինակով, սակայն բավականին տարածված է տարբեր մշակույթների ու կրոնական համակարգերի պատկերագրության ու գաղափարաբանության տիրույթում դեռևս հնագույն ժամանակներից²²: Հորինվածքը, որ պայմանական անվանել

րը արտահայտում են աստղային, օրացուցային պատկերացումները, որոնք դեռևս հնագույն ժամանակներից կապվում էին գարնանային օրահավասարի հետ, տե՛ս **И. Орбели**, «Памятники армянского зодчества на острове Ахтамар», *Избранные труды*, Москва, 1968, с. 409:

¹⁹ Ս. Մնացականյան, *Աղթամար*, Երևան, 1983, էջ 89, 91:

²⁰ Նկարագրությունը այս թեմայի համատեքստում դիտարկելու և համատեղ ֆունկցիոնների համար շնորհակալություն ենք հայտնում Լ. Միխայելյանին:

²¹ **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, *Պատմություն Արծրունյաց տան*, ներածությունը, քարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ **Վ. Վարդանյանի**, Երևան, 1978, էջ 300:

²² Ս. Կյունն անդադարձել է վիշապ-օձի ու թռչնի խորհրդարանությանը՝ Միջագետքի, հունա-

ենք «վիշապամարտ», պսակում է Մակարավանքի²³ Ս. Աստվածածին եկեղեցու (1198 թ.) արևելյան պատուհանը²⁴, որտեղ գիշատիչ թռչունը (օձակեր արծիվ^(C)²⁵) ներկայացված է կիսադեմ, չափազանցված՝ մեծ կտուցով, որով խեղդում է պարանոցին փաթաթված վիշապ-օձին (նկ. 8): Երևակայական այս կենդանին ներկայացված է օձի մարմնով ու պոչով, իսկ գլխի ձևի ու ականջների պատկերմամբ նման է վիշապի: Օձի ու վիշապի կերպարների տարբերակման առանձնահատուկ թյուններից մեկը հենց ականջների առկայությունն է²⁶: Հայտնի է, որ քրիստոնեական կանոնիկ պատկերացումներում վիշապ-օձն առավել հաճախ հանդես է գալիս որպես Սատանայի և դժոխքի մարմնավորում (Յայտ. Ի 2): Մակարավանքի տեսարանում օձը ամենայն հավանականությամբ խորհրդանշում էր հենց չար ուժերը, խավարը:

Հորինվածքը պատկերագրական նույն սկզբունքով հանդիպում է միջնադարյան Բեստիարիումներում թռչնամիներ համարվող արագիլի ու օձի պայքարի տեսարաններում²⁷: Այս պատկերացումը վառ կերպով արտահայտվել է հայկական մանրանկարչության մի շարք օրինակներում (Սկևռայի Ավետարան, Լեհաստանի ազգային գրադարան, *Rps akc.17680*, 1197 թ., ձեռ. ՄՄ 7451, 1320 թ, թ. 317ա, ՄՄ 6289, 1323 թ., թ. 10ա, ՄՄ 7625, Ժե դ., թ. 39բ), ինչպես նաև արևելաքրիստոնեական արվեստում (Թաբխա, «Հացի և ձկների բազմապատկման եկեղեցի», Ե-Ձ դդ., հատակի խճանկարի գրվագ): Կիրառական արվեստում հատկանշական օրինակ է Դվինից հայտնաբերված կավե պնակը՝ օձը կտուցին թռչնի պատկերով (ՀՊԹ, ԺԲ -ԺԳ դդ.), որտեղ թռչնի կտուցը ռճավորված է արագիլի կտուցի նմանությամբ, իսկ մարմինն ու ոտքերը՝ արծվի: Մեկ այլ վաղ քրիստոնեական հատակի խճանկարի օրինակում, հանդիպում է արծվի ու օձի պայքար՝ պատկերագրական նույն սկզբունքով (Կոստանդնուպոլիս, Մեծ Պալատ, Դ դ.) Մակարավանքի օրինակում իրական կենդանու՝ օձի փոխարեն տեսնում ենք երևակայական վիշապ-օձի:

կան և հնդկական դիցաբանական պատկերացումների համատեքստում, S. Kuehn, *The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art*, p. 70, 73:

²³ Մակարավանքի ի թիվ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու, առանձնանում է թռչնաֆանդակների՝ այդ թվում թռչնամարտի թեման ներկայացնող հորինվածքների բազմազանությամբ:

²⁴ Գ. Կարախանյան, «Մակարավանքի ֆանդակները և նրանց հեղինակը», ՊԲՀ, 1974, № 4 (էջ 100-108), էջ 100:

²⁵ Ուշադրության է արժանի բնության մեջ հանդիպող գիշատիչ թռչնի տեսակը, որ ստացել է օձակեր արծիվ անունը (*Circaetus gallicus*): Իրական և ֆանդակում ներկայացված թռչունները բավականին նման են: Հաշվի առնելով այս փաստը, կարելի է ենթադրել, որ ֆանդակագործի համար որպես օրինակ կարող էր ծառայել հենց այս թռչունը:

²⁶ Լ. Միքայելյան, «Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի 10-14 դդ. ֆանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդարանական եզրերը քրիստոնեական մշակույթի համատեքստում», էջ 407:

²⁷ К. Муратова, *Средневековый Бестиарий*, пер. на английский язык И. Кутроской, пер. старофранцузских стихов В. Микуневича, Москва, 1984, с. 144.

«Բեստիարիումի» տեքստում վիշապը համարվում է ոչ միայն օձերի, այլ բոլոր կենդանի արարածների մեջ ամենահզորը՝ նույնացվելով Սատանայի հետ, ով իր հսկայական պոչով կարող է խեղդել զոհին²⁸: Հունարեն *Physiologus*-ից (որի լատիներեն թարգմանությունից էլ սերում են արևմտյան Բեստիարիումները) հայերեն թարգմանված «Բարոյախոսի» մեջ ևս այն նույնացվում է գազանի՝ Սատանայի հետ²⁹: Ակնհայտորեն, այս սյուժեում հաղթողը թռչունն է և, ինչպես նախորդ երկու պատկերագրական տիպերի դեպքում է, զոհը, անկախ իրական չափերից, թռչնի համեմատ պատկերված է բավականին փոքր՝ շեշտելու, ընդգծելու համար հորինվածքի գաղափարական կարևոր հանգույցները: Տարբեր կրոնական ու մշակութային համատեքստերում վիշապի «մասնակցություն» կենդանամարտի տեսարանները ստանում են այդ կրոնական ու մշակութային պատկերացումներն արտացոլող մեկնաբանությունն ու իմաստ³⁰: Մեր կարծիքով այս հորինվածքը կարող է արտացոլել թե՛ քրիստոնեական, թե՛ ազգային պատկերացումները, որոնք այս դեպքում նույն իմաստաբանական մեկնությունն են ստանում: Միջնադարյան ազգային պատկերացումների համաձայն, որոնք արտահայտություն են գտել գրավոր աղբյուրներում, արծիվը (կամ բազե³¹) արագահաս և ամենատես Աստվածություն խորհրդանիշ էր, որ գեղեցկություն, քաջություն ու թեթևություն նույնացվում էր բազեի, Քրիստոսի ամենակարող զորությունը՝ արծիվի ահեղություն և քաջության հետ³²: Ըստ այլ աստվածաբանական մեկնությունների՝ վիշապը կամ վիշապ-օձը աստվածամարտ ուժ է՝ Սատանայի խորհրդանիշ³³:

Ուշադրություն են արժանի նաև վիշապ-օձի ու թռչնի պայքարը ներկայացնող հորինվածքի ոճական շեշտադրումները, որոնք նույնպես ընդգծում են տեսարանի իմաստաբանությունը: Թռչունը կանգնած է բավական անխռով, հանդարտ դիրքով՝ չնայած կտուցով փորձում է սանձել, ըստ էության, գերբնական ուժով օժտված երևակայական կենդանուն և խեղդելով սպանում նրան: Այսպի-

²⁸ К. Мухомова, *Средневековый Бестиарий*, с. 190.

²⁹ Գ. Մուրադյան, «Բարոյախոս (Physiologus). հայերեն խմբագրություններ», *ԲՄ*, № 23, 2016, (էջ 292-329), էջ 321:

³⁰ S. Kuehn, *The Dragon in Medieval East Christian and Islamic Art*, p 87:

³¹ Այս և թռչնամարտի մյուս հորինվածքներում ակնհայտ է, որ պատկերված թռչունը գիշատիչ է: Երբեմն խիստ ռեալիստիկ պատճառով դժվար է բուն տեսակի հստակեցումը, ինչն այս պարագայում էական չէ:

³² «Բազեի գեղեցկության, քաջության եւ թեթևության նմանեցուցանել գերագահաս եւ զամենատես Աստուածութեան: Ահեղութեան եւ քաջութեան արծուի նմանեցուցանել զահեղ Աստուածութեան զաւրոսին Քրիստոսի...», **Գրիգոր Նարեկացի**, *Մեկնութիւն Ո՛վ է դա-ի, ՄՀ*, Գ. ԺԲ, էջ 901 [188], [195], ըստ **Հ. Քյոսեյան**, *Հայ միջնադարյան արվեստի աստվածաբանություն*, Երևան, 2021, էջ 345:

³³ Նույն տեղում, էջ 29:

սով, կենդանամարտի այս հորինվածքում քանդակագործը պատկերավոր ու այլաբանորեն ներկայացրել է Աստծո՝ այսինքն հավիտենական կյանքի հաղթանակը:

Այս հորինվածքի թեմատիկ զուգահեռ կարելի է համարել Տայքի Իշխանի տաճարի հարդարանքում հանդիպող առյուծի և օձի «պայքարի» տեսարանը (1032 թ., հարավային պատուհանի հարդարանք)³⁴: Հաշվի առնելով արծվի և առյուծի բավական մոտ խորհրդաբանությունը՝ այս տեսարանները պետք է արտահայտեին նույն՝ աստվածայինի հաղթանակը խորհրդանշող իմաստը:

Բնության մեջ հանդիպող կենդանամարտի այս սովորական, առօրեական տեսարաններն արվեստում ստանում են գեղարվեստական ու խորհրդաբանական արտահայտություն: Եկեղեցական քանդակում դրանք ներկայացնում են կյանքի հավերժական պայքարի գաղափարը, միևնույն ժամանակ նաև քրիստոնեական գաղափարախոսության մեջ այս երևույթի տարբեր դրսևորումները:

ARMINE PETROSYAN

THE “BIRD COMBAT” SCENE IN THE ARMENIAN
CHURCH DECORATION OF THE 10TH–14TH CENTURIES:
ICONOGRAPHY AND SYMBOLISM

Keywords: Animal and bird combat scene, bird reliefs, struggle, church decoration, medieval sculpture, iconography, symbolism.

One of the main ideas of the Christian conception of the world is struggle, which is reflected in art in allegorical scenes and symbolic images. Among them, there are scenes of “struggling” birds that became widespread in the church decoration of the 10th–14th centuries (they count more than three dozen). On the basis of compositional features, we can distinguish the scenes of the struggle of a bird and an animal, the “torment” between two birds and the combat of a bird and a serpent-dragon.

The first iconographic composition represents a bird of prey (eagle or falcon) holding an herbivore in its claws. The earliest examples of this scene (on the Holy Cross Church in Aght‘amar, the Khakhu Church and the Ani Palace Church) are marked by realism and dynamism. However, in the subsequent compositions those features were developed towards frontal, static and allegorical representations in which the bird and the prey symbolize the salvation of the righteous soul (Oshkvank‘, Ani Cathedral, Dsegh, Ayrivank‘ (Geghard), Burt‘elashen, Eghvard, Herher, etc.).

³⁴ Լ. Միխայելյան, «Վիշապ-օձի կերպարը Հայաստանի 10-14 դդ. ֆանդակում. պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը Բրիտանական մշակույթի համալսարանում», էջ 406:

In the scenes of “torment,” the birds are represented in profile: a larger one (bird of prey) pecks a smaller bird (in two cases an animal) on the neck or sometimes the breast or the head. The first example of this composition decorates the Aght‘amar Church and has become a common scene throughout Armenia (Hovhannavank‘, T‘anahat, Ayrivank‘, Nor Varaga, Makaravank‘, Tigran Honents‘, etc.). This scene perhaps reveals different aspects of the common perceptions of eternal struggle.

The third composition represents a unique image of a bird and a serpent-dragon (Makaravank‘, 1198). The bird (eagle) is depicted in profile, standing in a serene position and meantime attempting to strangle a serpent-dragon curled around its neck. Reflecting the main idea of Christianity, vanquishing evil, this composition represents the common Christian idea of the triumph of the divine.

АРМИНЕ ПЕТРОСЯН

СЮЖЕТ С «БОРЮЩИМИСЯ» ПТИЦАМИ В ЦЕРКОВНОЙ ПЛАСТИКЕ АРМЕНИИ X-XIV ВВ.: ИКОНОГРАФИЯ И СИМВОЛИКА

Ключевые слова: Сцены борьбы животных и птиц, рельефы птиц, тема борьбы, церковная пластика, средневековая скульптура, иконография, символика.

Тема борьбы как одна из главных идей в христианском миропонимании нашла свое яркое отражение в искусстве, в аллегорических сюжетах и символических образах. Среди таковых особое место занимают сцены с «борющимися» птицами, получившие широкое распространение в церковной пластике с X по XIV в. (более трех десятков). Исходя из композиционных особенностей, можно выделить сцены борьбы между птицей и животным («когтящий орел»), сцены «терзания» между двумя птицами и борьбу птицы со змеем-драконом.

В композициях «когтящий орел» изображается хищная птица (орел или сокол), схватившая когтями жертву (травоядное животное). Самый ранний образец такой композиции находится на фасаде храма Св. Креста на Ахтамаре (915-921 гг.). Подобными образцами можно считать рельефы из Хаху и Анийской Дворцовой церкви. Эти ранние рельефы отличаются реалистичностью и динамичностью изображения. Однако вскоре эти качества были утрачены, и во всех последующих композициях наблюдается развитие в сторону фронтального, статичного и аллегорического изображения, где хищная птица и жертва символизируют спасение праведной души (Ошкванк, Ани, Кафедральный собор, Дсег, Айриванк (Гегард), Буртелашен, Егвард, Гергер, и др.).

В сценах «терзания» птицы представлены в профиль: большая птица

(хищная) настигает меньшую по размерам птицу-жертву сверху, клюет ее в шею, в некоторых случаях в грудь или голову. Впервые эта композиция встречается в убранстве той же Ахтамарской церкви и затем становится любимой темой скульптурного убранства по всей Армении (Ованаванк, Танаат, Айриванк, Нор Варага, Макараванк, Тигран Онец и др.). Возможно, этот сюжет раскрывает разные аспекты единой идеи о вечной борьбе.

Третий иконографический тип представляет уникальную композицию с изображением птицы и змея-дракона (Макараванк, церковь Богородицы, 1198 г.). Фигура орла дана в профиль, в безмятежной позе, несмотря на то, что он пытается задушить свернувшегося вокруг его шеи змея-дракона. Отражая главную идею христианства – победу над злом (т. е. дьяволом), эта композиция воплощает общехристианскую идею торжества добра и божественного начала.

Նկ. 7. «Հոշոտում», Գլխավոր եկեղեցի, գավիթ, ժԳ դ.,
Այրիվանք, հարավային հակատ

Նկ. 8. Թռչնի ու վիշապ-օձի պայքար, Ս. Աստվածածին եկեղեցի, 1198 թ.,
Մակարավանք, արևելյան հակատ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գագիկ Դանիելյան

Պաշտոնական նամակագրությունը և դիվանագիտական ընձաները
հայ-մոնղոլական հարաբերություններում..... 5

Ստյոպա Պետոյան

Վահան և Սմբատ Դադյանցիների գրահրատարակչական
գործունեությունը Շուշիում 1880-ական թթ. 33

Անի Ոսկանյան

Ադանայի նահանգի հայերի տնտեսության վերականգնման
փորձերը 1910-1914 թթ. 55

ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գլորգ Տէր-Վարդանեան

Յովհաննէս Վ. Զօհրապեանի ձեռագրական և բնագրագիտական վաստակը.
Ինքնակենսագրականը..... 67

Օվսաննա Խաչատրյան

Գրիգոր Խլաթեցու կաֆաները որպես գանձարանային կաֆաների առաջին նմուշներ..... 91

Հայկ Համբարձումյան

Սննդային մոտիվները «Սասնա ծռեր» էպոսում և հայ
միջնադարյան գրականության մեջ. հերոսների նաշացանկը 105

Գառնիկ Ա. Հարությունյան

«Կտակ շարչարանաց»-ի կամ Ավագ ուրբաթի ֆարոգի՝ Սիմեոն
Ա. Երևանցի կաթողիկոսի խմբագրությունը 133

Հասմիկ Բադալյան

Կիլիկյան Հայաստանի Զորովանքը և գրչական ժառանգությունը 150

Դավիթ Սրկ. Սահակյան

Կրկին «Հանախասպատոմ հառերի» հեղինակի ու թվագրման հարցի շուրջ,
Աբրահամ Տերյանի մի հրատարակության առթիվ 165

ԱՐՎԵՍ

Իվեթ Թաշարյան, Սարա Լափորթ-Էֆթելիարյան

Մատենադարանի նորահայտ նկարագարոյ մի էջ, որպես մշակութային
ազդեցությունների խորհրդանիշ 186

Միրանուշ Բեգլարյան

Թորոս Տարոնացու մանրանկարների պատկերագրության մարիամաբանական հեներ 196

ԲՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ**Ստելլա Վարդանյան**

Քսուֆի և օժանելիֆի պատրաստման հին հայկական դեղագիրը
Քսենոֆոնի «Անաբասիս» երկում 215

Կարինե Մոսիկյան

Մարմնագննական (ֆիզիոգնոմիկական) երկերը Մատենադարանի ձեռագրերում 225

**ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԱԿԱՆ 7-ՐԴ ԳԻՏԱԺՈՂՈՎԻ
(2021 թ. ՆՈՅԵՄԲԵՐԻ 25-27) ՆՅՈՒԹԵՐ**

Զոհրաբ Գևորգյան

Թուղթը, առօրեականությունը և հասարակական փոխակերպումները
Կիլիկյան Հայաստանում 248

Գևորգ Ղազարյան

Դոնվիակ պատարագի ավանդույթը Հայ Առաքելական եկեղեցու ծիսակարգում 259

Անդրանիկ Եսայան

Զակամ Գավառը ժէ դ.-ժԸ դ. Առաջին Քառորդին 285

Տիգրան Գրիգորյան

«Աղամի արարումը» թե՛ «Հին ատուրցն Աստուած».
Դանիել մարգարեի վախճանաբանական տեսիլքը Նորավանքում
(վերլուծություն ըստ կանոնական և պարականոն բնագրերի) 299

Շողակաթ Դևրիկյան

Գրիգոր Լուսավորչին ներկայացնող մեկէջյա փորագրանկարները 18-րդ դարում
Կոստանդնուպոլսում տպագրված երեք «Յայսմատուր»-ներում 331

Գրեհա Գասպարյան

Նոր Զուղայում նկարագարողված ՄՄ 6772 Ավետարանի մեկ
էջը արևմտաբրիտանական արվեստի համատեքստում 342

Արմինե Պետրոսյան

Թոչնամարտի թեման Հայաստանի Ժ-ԺԴ դարերի եկեղեցական ֆանդակում.
պատկերագրությունը և խորհրդաբանական եզրերը 353

Վահե Ավետիսյան

Հույն (Բյուզանդական) ուղղափառ եկեղեցու հետևորդ համայնքը
Կիլիկիայում ԺԳ-ԺԴ դդ. կեսերին 366

Հովհաննես Ա. Իգիթյան

Սարգիս Փիլիսոփա Բ-ի կորսված 532-ամյա պարբերաշրջանները.

Վերականգնում մաս երկրորդ. Հայոց շարժական տոմար-պարբերաշրջանը..... 379

Գոռ Գալստյան

Հովհաննես Սարկավագի «Մեկնութիւն տումարիս հայկազնեայ» երկը 425

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ**Անի Առաքելյան**

Հակոբ երեց Ամասիացի (Էմասիացի). հայկական ուշ միջնադարի

նորահայտ բանաստեղծը 445

Տաթևիկ Մանուկյան

Տեր Խաչատուր Քուրտանցին և նրա փերականությունը 476

Վանո Եղիազարյան, Անի Ժ. Ավետիսյան

Մի անտիպ երկլեզվյան տաղ Հովհաննես Թյկուրանցուց 504

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄ**Լուսինե Սարգսյան**

Հայ ձեռագրավեստի ուսումնասիրությունը թվային դարում..... 509

Բանբեր Մատենադարանի հանդեսի հոդվածների ձևավորմանը

վերաբերող պահանջներ 525

CONTENTS
HISTORY**Gagik Danielyan**

Official Correspondence and Diplomatic Gifts in the
Armenian-Mongol Relations (Parts 1 and 2).....5

Styopa Petoyan

Publishing Activities of Vahan and Smbat Dadyants‘
in Shushi in the 1880s.....33

Ani Voskanyan

The Armenians’ Attempts to Revive the Economy in Adana
Province Between 1910 and 1914.....55

PHILOLOGY**Gevorg Ter-Vardanyan**

Yovhannēs Vardapet (Archimandrite) Zohrapean as
Text Critic and Scribe, His Autobiography.....67

Ovsanna Khachatryan

The *Kafas* of Grigor Khat‘ets‘i as the First Samples
in the Collections of Sacred Chants 91

Hayk Hambardzumyan

Food Motives in the Epic “Daradevils of Sassoun” and in the
Armenian Medieval Literature: Heroes' Menu.....105

Garnik A. Harutyunyan

The Recension of the “Testament of the Passion
[of Christ]” or the Sermon of Good Friday by Catholicos Simeon I Erewants‘i 133

Hasmik Badalyan

Dzorovank‘ Monastery of Cilician Armenia
and its Scriptorial Heritage.....150

Deacon David Sahakyan

Once Again on the Authorship and Date of “The Oft-Repeated Discourses
of St. Gregory the Illuminator”: on the Occasion of a Recent Publication
by Abraham Terian.....165

ART

Yvette Tajarian, Sarah Laport-Eftekharyan

A Newly Discovered Illustrated Page as a
Symbol of Cultural Influences.....186

Siranush Beglaryan

The Mariological Basis of T'oros Taronats'i's Iconography.....196

NATURAL SCIENCES

Stella Vardanyan

The Ancient Armenian Recipe for Preparing Ointment and Incense
According to Xenophon's *Anabasis*.....215

Karine Mosikyan

Physiognomical Works in the Manuscripts
of Matenedaran.....225

**PROCEEDINGS OF THE 7TH INTERNATIONAL CONFERENCE OF
YOUNG RESEARCHERS (NOVEMBER 25-27, 2021)**

Zohrab Gevorgyan

Paper, Everyday Life and Social Transformations
in Cilician Armenia.....248

Gevorg Kazaryan

The Tradition of the Liturgy Behind Closed Doors in the Armenian
Apostolic Church Rite.....259

Andranik Yesayan

The Province of Zakam in the 17th Century and the First
Quarter of the 18th Century.....285

Tigran Grigoryan

The Creation of Adam or Ancient of Days?: The Prophetic Vision of Daniel
in Noravank' (a Discussion on the Basis of Canonical and Apocryphal Texts).....299

Shoghakat Devrikyan

Full-Page Engravings with Images of Gregory the Illuminator in the
Three Synaxaria Published in the 18th Century in Constantinople.....331

Greta Gasparyan

One Page of the Gospel M 6772 Illustrated in New Julfa in the
Context of Western Christian Art.....342

Armine Petrosyan

Birds Combat Scene in Armenian Church Decoration of X-XIV
Centuries: Iconography and Symbolic Perceptions.....353

Vahe Avetisyan

Greek-Orthodox (Byzantine) Community in Cilicia
From the XIII - to the Middle of the XIV Century.....366

Hovhannes A. Igityan

The Lost 532 Years Calendar-Cycles of Sargis Philosopher the Second.
Reconstruction (Part II. The Armenian Non-Fixed
Calendar and the 532-Year Cycle).....379

Gor Galstyan

The *Commentary of the Armenian Calendar*
by Yovhannēs Sarkavag.....425

PUBLICATIONS**Ani Arakelyan**

Priest Yakob Amasiats‘i (Emasiats‘i):
An Unknown Late Medieval Armenian Poet.....445

Tatevik Manukyan

Ter Khach‘atur K‘urtk‘ants‘i and His Grammar.....476

Vano Yeghiazaryan, Ani J. Avetisyan

An Unpublished Poem by Yovhannēs T‘lkurants‘i.....504

REPORT**Lusine Sargsyan**

Study of Armenian Manuscript Art in Digital Era.....509
Requirements for the articles in the journal of The *Bulletin of Matenadaran*.....525

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Гагик Даниелян

Официальная переписка и дипломатические дары в Армяно-Монгольских отношениях (части 1 и 2).....5

Стёпа Петоян

Издательская деятельность Ваана и Смбата Дадянцев в Шуши в 1880-х гг.....33

Ани Восканян

Попытки армян восстановить экономику в провинции Адана в 1910–1914 гг.....55

ФИЛОЛОГИЯ

Геворг Тер-Варданян

Рукописное и текстологическое наследие вардапета Ованеса Зограбяна и его автобиография.....67

Овсанна Хачатрян

Кафы Григора Хлатеци как первые образцы жанра в певческих сборниках-гандзаранах.....91

Айк Амбарцумян

Пищевые мотивы в эпосе «Сасна црер» (Давид Сасунский) и в армянской средневековой литературе: меню героев.....105

Гарник А. Арутюнян

Редакция “Завещания страстей...”, или проповеди Страстной пятницы католикоса Симеона I Ереванци.....133

Асмик Бадалян

Рукописное наследие монастыря Дзорованк Киликийской Армении.....150

Диакон Давид Саакян

Вновь об авторстве и времени создания “Многовещательных речей св. Григория Просветителя” (по поводу публикации Абраама Терьяна).....165

ИСКУССТВО

Ивет Таджарян, Сара Лапорт-Эфтехарян

Новооткрытая иллюстрированная страница как символ культурных влияний..... 186

Сирануш Бегларян

Мариологическая основа иконографии Гороса Таронаци..... 196

ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Стелла Варданян

Древний армянский рецепт приготовления мази и благовония из «Анабасиса» Ксенофонта 215

Карине Мосикян

Сочинения о физиогномике в рукописях Матенадарана 225

ИЗ МАТЕРИАЛОВ 7-ОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ (25-27 НОЯБРЯ, 2021 Г.)

Зограб Геворгян

Бумага, повседневная жизнь и социальные преобразования в Киликийской Армении..... 248

Геворг Казарян

Традиция Литургии при Закрытых Дверях в обиходе Армянской Апостольской церкви..... 259

Андраник Есяян

Провинция Закам в 17 – первой четверти 18 в..... 285

Тигран Григорян

“Сотворение Адама” или “Ветхий Днями”: пророческое видение Даниила в Нораванке (анализ по Каноническим и Апокрифическим текстам) 299

Шогакат Деврикян

Полнолистовые гравюры с изображением Григория Просветителя в трех сборниках «Синаксария», изданных в XVIII веке в Константинополе..... 331

Грета Гаспарян

Страница Евангелия М 6772 в контексте Западно-христианского искусства..... 342

Армине Петросян

Сюжет с «Борющимися» птицами в церковной пластике
 Армении X-XIV вв.: иконография и символизм.....353

Ваэ Аветисян

Греко-Православная (Византийская) община
 в Киликии XIII - середины XIV вв.....366

Ованнес А. Игитян

Утраченный 532-летний календарный цикл Саргиса Философа второго.
 Реконструкция (часть II. Армянский подвижный календарь и 532-летний цикл).....379

Гор Галстян

Толкование армянского
 календаря Ованнеса Саркавага.....425

ПУБЛИКАЦИИ**Ани Аракелян**

Иерей Акоб Амасийский (Эмасийский),
 неизвестный армянский поэт Позднего Средневековья.....445

Татевик Манукян

Тер Хачатур Куртканци и его грамматика.....476

Вано Егиазарян, Ани Ж. Аветисян

Неизданное двуязычное стихотворение
 Ованнеса Тлкуранци.....504

СООБЩЕНИЕ**Лусине Саргсян**

Изучение армянского рукописного искусства в цифровую эпоху.....509

Требования к оформлению статей в журнале *Вестник Матенадарана*.....525

ԲԱՆԹԵՐ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

Հատոր 33

BULLETIN OF MATENADARAN

Volume 33

ВЕСТНИК МАТЕНАДАРАНА

Том 33

Համակարգչային ձևավորումը և էջադրումը՝ Անահիտ Խանգադյանի
Շապիկի ձևավորումը՝ Մարտիրոս Տոլմանեանի
Շապիկին՝ Թորոս Տարոնացի, Տիրամայրը մանկան հետ, Մատթեոսի
Ավետարանի անվանաթերթ, ՄՄ 6289, էջ 12ա
Սրբագրիչ՝ Արմինե Գրիգորյան
Հրատարակչական խմբագիր՝ Հայկ Համբարձումյան

Տպագրված է «ՔՈՓԻ ՓՐԻՆԹ» ՍՊԸ տպարանում

Ք. Երևան, Ներսիսյան 1

Չափսը՝ 70×100 1/16, տպագրական մամուլ՝ 33,5

տպաքանակ՝ 150

Մատենադարան

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի ինստիտուտի

հրատարակչական բաժին, ֆ. Երևան, Մաշտոցի պող. 53, հեռ. (010) 513033

publishing.matenadaran@gmail.com

Ամսագրի թվային տարբերակը՝

banber.matenadaran.am/download-category/բանբեր-մատենադարանի/